

พุทธวิธีเพื่อการสอนสังคมศึกษา

Buddhist methods for teaching social studies

พระครูโสภณพุทธศาสตร์

พระศักดิ์ดา อคฺคปณฺโณ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: vigor1990@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 16 กรกฎาคม 2562

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 5 กันยายน 2562

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 14 กันยายน 2562

บทคัดย่อ

พุทธวิธีในการสอนสังคมศึกษา ที่สอดคล้องกับพระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ที่ปราชญ์ทั้งหลายได้ถวายขานนาม และพุทธศาสนิกชนนิยมกล่าวเรียกเสมอ คือคำว่า พระบรมศาสดา หรือ พระบรมครู ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือ ผู้เป็นยอดของครู ในภาษาบาลีก็มีบทพุทธคุณถวายพระเกียรติว่า **สตถา เทวมานุสฺสานํ** แปลว่า พระศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย และมีคำเสริมพระคุณว่า **อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ** แปลว่า เป็นสารถีที่ฝึกคนได้ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามเหล่านี้ ส่อแสดงความหมายอยู่ในตัวว่า ปราชญ์และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชาและยกย่องเทิดทูนพระองค์ ในฐานะทรงเป็นนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน และได้ทรงประสบความสำเร็จในงานสอนสังคมเป็นอย่างดี

คำสำคัญ: พุทธวิธี, การสอนสังคมศึกษา

Abstract

Buddha' method for Social Teaching as concern with one name of Buddha as scholar persons named and Buddhism were called Buddha or Teacher training means great Buddha or who the great Teacher training' Therefore, in pali had honor word that Saththa Devamanussnang means he was The Buddha and Gods for human being and no one greater than him. There were scholars and philosophy among Buddhism and admire him. Because he was the great teacher. He had the great ability for teaching and cultivate, then he got successful for social teaching as well.

Keywords: Buddha, Social Teaching.

บทนำ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นครูชั้นยอดพระองค์หนึ่ง ในบรรดาคุณสมบัตินั้น มีอยู่ 2 ประการ ที่บอกถึงความเป็นครูโดยตรง คือ อนุตตโร ปุริสธมมสารถิ ทรงเป็นสารถิผู้ฝึกคนที่ไม่มีการเทียมเท่า สดถา เทว มนุสสานิ เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะพระพุทธเจ้าสามารถสอนให้คนเกิดความรู้ถึงขั้น วิชชญาณและสัมโพธิญาณได้ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟัง รู้ถึงขั้นอริยสัจจะ และเกิดการเปลี่ยนแปลง ถึงขั้นจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลได้ซึ่งในสมัยปัจจุบันนี้หาไม่ได้เสียแล้ว ด้วยเหตุผลที่พระองค์ ทรงเป็น ครูชั้นยอดนี้เอง จึงทรงทำงานประกาศคำสอนใหม่อย่างได้ผล ในช่วงระยะเวลาเพียง 8 เดือน ที่พระองค์ใช้หลักการตามพุทธวิธีในการสอนสังคมศึกษา ในการเผยแพร่พระศาสนา สามารถทำให้คนเกิด ความรู้ถึงขั้นโพธิญาณ กลายเป็นพระอริยบุคคลถึง 1,250 องค์ และตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์นั้นเอง พระพุทธศาสนาก็ตั้งเป็นหลักแหล่งลงอย่างมั่นคงในดินแดนแถบลุ่ม แม่น้ำคงคาและต่อมากลายเป็นศาสนา ที่ยิ่งใหญ่ของโลก การศึกษาคุณสมบัติ หลักการและวิธีการสอนในสังคมของพระพุทธเจ้า จึงเท่ากับเป็น การศึกษาวิธีสอนตามหลักพุทธศาสตร์ และเราอาจจะได้หลักการบางอย่างเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ ในหลักการ ศึกษาของเราในปัจจุบันก็ได้ พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีสอนคน 3 วิธีด้วยกัน ท่านเรียกแต่ละวิธีว่า “ปาฏิหาริย์” แปลว่า สิ่งน่าอัศจรรย์ หมายความว่า มีผลสำเร็จอย่างน่าอัศจรรย์ เพราะสามารถทำให้คนเกิดความรู้ถึงขั้น วิชชญาณได้ และมีการ เปลี่ยนแปลงไปได้ถึงขั้นเป็นพระอริยบุคคลวิธีสอนทั้ง 3 นั้นได้แก่ 1. อธิปาฏิหาริย์ การสอนด้วยการใช้ความสามารถพิเศษ เพื่อปราบคนร้าย ๆ ที่ไม่ยอมรับคำสอน ง่ายๆ ให้สิ้นพศ 2. อาเทศ นานาปาฏิหาริย์ การสอนโดยวิธีดักใจ วิธีนี้พระองค์ทรงใช้กับบุคคลประเภท อุกฤษฏัตถุญญ และวิปจิตถุญญ 3. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ การสอนด้วยการบรรยายองค์เดียว หรือการบรรยายแบบโต้ตอบสนทนา พระองค์ทรง ใช้วิธีนี้กับคนประเภท เนยยะ วิธีสอนแบบอธิปาฏิหาริย์ คือการใช้ความสามารถพิเศษ พระพุทธองค์ทรง ใช้กับบุคคลประเภท ปทปรมะ ที่มีลักษณะร้าย เป็นนักเลง หรือเป็นคนหัวแข็งไม่เชื่อฟังใคร ๆ ง่าย อยากร ลองดี เป็นต้น (แสง จันทร์งาม, 2540: 9)

1. ประชญาพื้นฐานในการสอนสังคมศึกษา

ความยิ่งใหญ่และพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าในด้านการบริหารและการสอนสังคมนั้น ถ้า จะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยาก เพราะเพียงพิจารณาเห็น ๆ จากเหตุผล ง่าย ๆ ต่อไปนี้ ก็จะนึกได้ทันที คือ

1) พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นที่คนปรารถนา เป็นสังคมที่เต็มไปด้วยศาสตราจารย์ เจ้าลัทธิต่าง ๆ เป็นอันมาก แต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถในสังคมในขณะนั้น ผู้ที่มาเผชิญ

พระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งมาแสวงหาความรู้ มาลองภูมิ และที่ต้องการมาชมมาปราบ แต่พระองค์ก็สามารถประสพชัยชนะในการสอน จนมีพระนามนำเด่นมาถึงปัจจุบัน

2) คำสอนของพระองค์ ขัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิม และแย้งกับความเชื่อถือความประพฤติกปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่น การทำลายความเชื่อถือเรื่องวรรณะเป็นต้น ทรงจัดตั้งระบบคำสอนและความเชื่อถืออย่างใหม่ให้แก่สังคม การกระทำเช่นนี้ให้เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ย่อมเป็นงานที่ยากยิ่ง

3) ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยเทศะและระดับชนในสังคม ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชนชั้นในสังคม ซึ่งมีระดับความเป็นอยู่ ความเชื่อถือ การศึกษาอบรม นิสัยใจคอ และสติปัญญาแตกต่างกันทุกแบบทุกชนิด ทรงสามารถถอนคนเหล่านั้น ให้เข้าใจได้ และยอมเป็นศิษย์ของพระองค์ นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาทีเดียว

4) พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพันๆ ปี แพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่าง ๆ และคณะสงฆ์ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันใหญ่และสำคัญในสังคม ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลงานยิ่งใหญ่ของพระองค์ ยืนยันถึงพระปรีชาสามารถอย่างประจักษ์ชัดโดยไม่ต้องอธิบาย

ในเมื่อประจักษ์พยานภายนอกแสดงให้เห็นแล้วเช่นนี้ ย่อมชวนให้พิจารณาสืบค้นต่อไปถึงเนื้อธรรมคำสอน หลักการสอน วิธีการสอน และการบริหารในการสอนสังคมศึกษาของพระองค์ว่าเป็นอย่างไร ยิ่งใหญ่และประเสริฐสมจริงเพียงใด เนื้อพระธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนทางสังคมของพระพุทธองค์นั้น ปรากฏอยู่แล้วในพระไตรปิฎก และคัมภีร์อธิบายมีสรรพคุณเป็นต้นแล้ว แต่คัมภีร์เหล่านั้นมีเนื้อหามากมาย มีขนาดใหญ่โต (ช.ช. (ไทย) 28/318/215-217) เกินกว่าจะสำรวจเนื้อหารวบรวมความนำมาสรุปแสดงให้ครอบคลุมทั้งหมดในเวลาอันสั้น โอกาสนี้จึงขอนำมาเสนอเพียงรูปลักษณะทั่วไปตรงตามหัวข้อ คือเพียงปรัชญาในการสอนสังคมศึกษาเท่านั้น

ปรัชญาพื้นฐานในการสอนสังคมศึกษา ก่อนที่จะกล่าวถึงหลักการบริหารงาน การสอนและวิธีการสอนสังคมศึกษา สมควรกล่าวถึงปรัชญาที่เป็นพื้นฐานเสียก่อน เพราะหลักการบริหารและการสอนสังคมย่อมดำเนินไป แต่จุดเริ่มต้นตามแนวทางสู่จุดมุ่งหมายตามที่ปรัชญากำหนดให้ อย่างไรก็ตาม เมื่อมองในแง่ปรัชญาทางการศึกษา พุทธธรรมก็เป็นเรื่องกว้างขวางมากอีก เพราะพุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาแบบหนึ่งนั่นเอง ในที่นี้ จึงขอนำมาเสนอเฉพาะที่เกี่ยวกับการสอนและการบริหารในการสอนสังคมศึกษาพอสังเขป ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้น ความขัดข้องแปรปรวนทางสังคม ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่าง ๆ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกรวมว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและได้ประสบแน่นอน ไม่ว่าจะมนุษย์จะต้องการหรือไม่ต้องการ จะยอมรับว่ามันมีอยู่หรือไม่ยอมรับ หรือแม้จะเป็น

หน้าหนี อย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนี้หากมนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุดในสังคม มนุษย์จะต้องยอมรับความจริงอันนี้ จะรับรู้สู้หน้าและพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์ในสังคมนั้น เกิดจากต้นเหตุ คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ซึ่งทำให้มนุษย์มีทัศนคติต่อสิ่งต่าง ๆ เคลื่อนคลาดจากที่มันเป็นจริง และเป็นไปในรูปต่าง ๆ กันตามระดับความอยาก และความยึดติดต่อสิ่งนั้น ๆ เมื่อมีทัศนคติที่เคลื่อนคลาดไป ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในตนเอง และความขัดแย้งระหว่างตนกับผู้อื่น แล้วปฏิบัติหรือจัดการกับสิ่งนั้น ๆ ด้วยอำนาจความอยากและความยึดของตน คือ ไม่จัดการตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลแท้ ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นการสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น เกิดความขัดข้องขัดแย้ง และความทุกข์ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ตามระดับของต้นเหตุ และขอบเขตของเรื่องที่ปฏิบัติ

ต้นเหตุ นั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่าอวิชชา จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ การที่จะแก้ปัญหาก็แก้ความทุกข์ จึงต้องกำจัดอวิชชา สร้างวิชชาให้เกิดขึ้น โดยนัยนี้ ภารกิจสำคัญของการบริหารและการศึกษาก็คือการฝึกอบรมบุคคลให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริงและสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลที่ดีที่สุด มีจิตใจเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ และประโยชน์ผู้อื่น คือ สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้

2. การบริหารเพื่อการสอนสังคมศึกษา

มีข้อกำหนดเพื่อการบริหารในการสอนสังคมศึกษาและการศึกษาควบคู่กันไป คือ

1) ภารกิจสำคัญของการบริหารในการสอนสังคมศึกษาและการศึกษา ได้แก่ การช่วยให้บุคคลในสังคมมีทัศนคติที่ถูกต้อง คือ รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และสามารถจัดการกับสิ่งเหล่านั้นได้ตามที่ควรจะเป็น ให้เกิดเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและสังคม ไม่ให้มองเห็นและจัดการสิ่งทั้งหลายตามอำนาจกิเลสต้นเหตุ

2) ทัศนคติที่ถูกต้อง และความสามารถการจัดการดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นได้ด้วยการพัฒนาปัญญา และปัญญาเป็นความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลนั่นเองเท่านั้น ผู้อื่นจะนำมายึดเหนี่ยวให้หรือบังคับให้รับเข้าไว้ไม่ได้

3) ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากรู้ความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในตัวบุคคลเอง ภารกิจของผู้สอนและให้การศึกษาก็ทั้งหลาย จึงเป็นเพียงผู้ชี้แนะหรืออำนวยความสะดวก ช่วยให้ผู้เรียนหรือผู้รับการศึกษาอบรมดำเนินเข้าสู่ปัญญา สิ่งที่ดีที่สุดที่ผู้สอนและผู้บริหารที่จะต้องทำก็คือ ตั้งใจช่วยเหลือ พยายามสรรหาอุปบาย

กลวิธี และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จะมาช่วยผู้เรียนให้เข้าถึงปัญหาอย่างได้ผลดีที่สุด อย่างที่สำนวนบาลีว่า กัลยาณมิตร

4) โดยเหตุผลเดียวกัน ในการบริหารและในระบบการศึกษาเช่นนี้ ผู้เรียนเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นสร้างปัญหาให้เกิดแก่ตน จึงต้องเป็นผู้มีส่วนร่วม และเป็นผู้ได้ลงมือกระทำให้มากที่สุดเท่าที่จะช่วยให้ตัวเขาเกิดปัญหานั้นขึ้นได้ และโดยนัยนี้ความสามารถ ความถนัด อุปนิสัยต่าง ๆ ของผู้เรียน จึงเป็นสิ่งที่ผู้สอนจะต้องคำนึงอย่างสำคัญ เพื่อจัดสภาพบริหารการเรียนและกลวิธีสอนต่าง ๆ เป็นต้นให้ผู้เรียนเรียนได้อย่างได้ผลดีที่สุด

5) ในเมื่อปัญหาเป็นเป็นของยึดเยียดให้รับเอาไม่ได้ การเรียนการสอนจึงต้องใช้วิธีการแห่งปัญหา คือ ผู้เรียนต้องเป็นอิสระในการใช้ความคิด และในการที่จะซักถามโต้ตอบสืบเสาะค้นหาความจริงต่าง ๆ ให้ได้รับความรู้ความเข้าใจขึ้นในตน ในระบบการบริหารและการศึกษาแบบนี้ จึงมีการปฏิบัติอย่าง กาลามสูตร ไม่มีการบังคับให้เชื่อ ความเชื่อหรือศรัทธาในระบบการศึกษานี้ หมายเพียงความเชื่อมั่นในหลักการ วิธีการ และสมมติฐานต่าง ๆ ที่ตนได้ตั้งขึ้น โดยมีเหตุผลเป็นฐานรองรับอย่างเพียงพอแล้วว่าจะนำไปดำเนินไปสู่จุดหมายได้อย่างแท้จริง และเป็นสิ่งที่จะพิสูจน์ได้ต่อไปตามลำดับในระหว่างการเดินทางไปสู่เป้าหมายนั้น โดยการวางแผนทางการบริหารในการสอนสังคมศึกษาสรุปคู่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2545 : 23-25)

- 1) ปัญหาเป็นสิ่งสร้างขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง
- 2) ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
- 3) วิธีบริหาร วิธีสอน อุปบาย และกลวิธีต่าง ๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอนสังคมศึกษา
- 4) อิศรภาพในทางความคิดเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญหา อนึ่ง โดยที่ปัญหาเป็นส่วนสำคัญยิ่งในระบบการบริหารในการสอนสังคมศึกษาคู่กับการศึกษาที่น่าเสนอมาแล้วนี้ จึงควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องปัญหา ที่มักแปลกันว่า ความรู้ เพื่อกันความสับสนบ้างเล็กน้อย กล่าวคือ

3. ความของผู้สอนสังคมศึกษาตามแนวพุทธวิธี

ความรู้ในการสอนสังคมศึกษาตามแนวพุทธวิธีในที่นี้ ควรแยกออกเป็น 2 ประเภท คือ

- 1) สุตะ คือความรู้ที่เกิดจากการสดับตรับฟัง หรือ เล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดมาจากแหล่งความรู้อื่น การสั่งสมความรู้ประเภทนี้ไว้ได้มาก เรียกว่า พหุสัจจะ แปลว่า ความเป็นพหูสูต คือความเป็นผู้คงแก่เรียน หรือได้เรียนรู้อันมาก เป็นความรู้ประเภทประมวลหรือรวบรวมสิ่งอันจะพึงรู้ ทำตนให้เป็นคลังเก็บความรู้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุคคลอย่างหนึ่ง เป็นอุปกรณ์สำหรับนำไปใช้ทำประโยชน์ต่าง ๆ ได้มากแต่ไม่ถือเป็นองค์ธรรมแกนในระบบการศึกษา

2) ปัญญา คือความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้เลือก คัด วินิจฉัย และรู้ที่จะบริหารจัดการ เป็นความรู้ประเภทที่มุ่งหมายและเป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษานี้ ปัญญานี้มีไวพจน์มากมาย เช่น **ญาณ วิชา ปริญา ปฏิสมภิตา วิปัสสนา สมมาทิฏฐ** เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงความหมายในแง่ต่าง ๆ และชั้นต่าง ๆ ของปัญญานั้นเอง (วคิน อินทสระ, 2538: 37) สิ่งที่เราควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่งได้แก่ลักษณะงานสอน ซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชา อาจแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ วิชาประเภทชี้แจงข้อเท็จจริง เช่น ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นต้น การสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพหุสัจจะจะเป็นใหญ่

ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรม และจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้วจะต้องให้เกิดความรู้สึกรับรู้เห็นคุณค่าความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วยสำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งที่สำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วน นับแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอนไปทีเดียว ยิ่งในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่จะให้คนจำนวนมากมายอมรับด้วยวิธีการแห่งปัญญาด้วยแล้ว ก็ยังเป็นเรื่องสำคัญมาก ฉะนั้น การบริหารและการพิจารณาหลักการสอนของพระพุทธเจ้า จึงจะเริ่มแต่คุณสมบัติของผู้สอนไปเลยทีเดียว

4. พุทธวิธีกับคุณสมบัติของผู้สอนสังคมศึกษา

เพื่อสนับสนุนพุทธวิธีกับคุณสมบัติผู้สอนสังคมศึกษา ในที่นี้จักนำเสนอตามแนวพุทธคุณ และเห็นควรแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ เป็นคุณสมบัติที่ปรากฏออกมาภายนอก อันได้แก่ บุคลิกภาพอย่างหนึ่ง และคุณสมบัติภายใน อันได้แก่คุณธรรมต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ตามข้อความขยาย ดังต่อไปนี้

ก. บุคลิกภาพ ในด้านบุคลิกภาพการสอนสังคมศึกษา จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะทั้งทางด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุรเสียงที่ไพเราะน่าฟัง และพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่ศรัทธาปสาทะ ทุกประการ ดังจะเห็นจากตัวอย่างที่ทราบกันทั่วไป และที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น

1) ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ และอนุพยัญชนะ 80 ประการ มีพระวรกายสง่างามอย่างที่มีผู้ชมว่า “พระสมณโคดม มีพระรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก วรรณะและพระสรีระดุจดั่งพรหม น่าดูน่าชมนักหนา”

2) ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพ สละสลวย อย่างคำชมของจังกิพราหมณ์ที่ว่า “พระสมณโคดม มีพระวาจาไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดแจ้ง” และคำอุทานของพราหมณ์ที่ว่า “พระสุรเสียงที่เปล่งก้องจากพระโอษฐ์นั้น ประกอบด้วยคุณลักษณะ 8 ประการ คือ แจ่มใส 1, ชัดเจน 1, นุ่มนวล 1, ชวนฟัง 1, กลม

กลุ่ม 1, ไม่พรา 1, ซึ่ง 1, กังวาน 1,” หรือตามมหาบุรุษลักษณะว่า “มีพระสุรเสียงดุจพรม ตรัสมีสำเนียงใสไพเราะ ดุจนกการเวก”(ม.ม. (ไทย) 13/589; ที.ม. 10/198, 218)

3) ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส เริ่มแต่คุณสมบัติผู้ดี และมารยาทอันเป็นที่ยอมรับของสังคม ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์ทุกประการ พร้อมไปด้วยความองอาจ ความสง่างาม ความสงบเยือกเย็น การแสดงธรรมของพระองค์ นอกจากแจ่มแจ้งด้วยสัจธรรมแล้วยังก่อให้เกิดความรู้สึกเพลิดเพลินสุขใจ ขวนให้อยากใกล้ชิดพระองค์อยู่ไม่วาย อย่างคำชมของบุคคลต่าง ๆ เช่น “นี่ท่านปิงคิยานี มองเห็นสารประโยชน์อันใด จึงเลื่อมใสในพระสมณโคดมถึงเพียงนี้” “ท่านผู้เจริญเปรียบเสมือนบุรุษผู้มีในรสอันเลิศแล้ว ย่อมไม่ปรารถนารสอื่น ๆ ที่เลว ฉันทใด บุคคลพึงธรรมของพระสมณโคดมพระองค์นั้น โดยลักษณะใด ๆ จะโดยสุตตะ โดยเคยยะ โดยไวยากรณ์ หรือโดยอัฏฐธรรมก็ดี ย่อมไม่ปรารถนาวาทะของสมณะเป็นอันมากเหล่าอื่น โดยลักษณะนั้น ๆ เลย ฉันทนั้น เปรียบเสมือนบุรุษผู้หิวและอ่อนเพลีย มาได้รวงผึ้งก็พึงลิ้มรส ย่อมได้รสแท้สนชุ่มชื่น ฉันทใด บุคคลพึงธรรมของพระสมณโคดมพระองค์นั้น ย่อมได้รับความดีใจ ปราบปลื้มใจ ฉันทนั้นเปรียบเหมือนบุรุษ ได้ไม้จันทน์ เป็นจันทน์เหลืองหรือจันทน์แดง จะสุดดมกลิ่นตรงที่ใด จะเป็นราก ลำต้น หรือยอด ก็ย่อมได้กลิ่นหอมสนิทเป็นกลิ่นแท้ ฉันทใด บุคคลพึงธรรมของท่านพระสมณโคดมพระองค์นั้น ก็ย่อมได้ปราโมทย์ ได้ความโสมนัส ฉันทนั้นเปรียบเหมือนบุรุษอาพาธ เจ็บปวด เป็นไข้หนัก นายแพทย์ผู้ฉลาดพึงบำบัดอาพาธเขาได้ฉับไว ฉันทใด บุคคลพึงธรรมของท่านพระสมณโคดมพระองค์นั้นแล้ว ความโศกเศร้า ปริเวทนาการ ความทุกข์โทมนัสและความคับแค้นใจของเขา ย่อมหมดไป ฉันทนั้นเปรียบเหมือน สระน้ำใหญ่มีน้ำใสเย็นจิตสนิท น่าเจริญใจ มีท่าราบเรียบน่ารื่นรมย์ บุรุษผู้ร้อนด้วยแสงแดดถูกแดดแผดเผา เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย เดินมาถึงเขาลงไปอาบ ตุ่ม ในสระน้ำนั้น พึงระงับความกระวนกระวาย ความเหน็ดเหนื่อย และความร่ำร้อนทั้งปวงได้ฉันทใด บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคดมพระองค์นั้นแล้ว ความกระวนกระวาย ความเหน็ดเหนื่อยและความร่ำร้อนของเขาก็ย่อมระงับไปได้หมดสิ้นฉันทนั้น” “ชนทั้งหลายที่ท่านพระโคดม ทรงชี้แจงให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมมีกถาแล้ว เมื่อลุกไปจากที่นั่งก็ยังเหลียวหลังกลับมามอง ด้วยไม่อยากจะละจากไป” (ม.ม. (ไทย) 13/589)

ข. คุณธรรม พระพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุกนัย จึงขอเลือกแสดงตามแนวพระพุทธคุณ 3 คือ

1) พระปัญญาคุณ พระปัญญาคุณที่เกี่ยวข้องกับการบริหารและเกี่ยวข้องกับการสอนของพระองค์ ขอยกมาแสดง 2 อย่าง คือ ทศพลญาณ และ ปฏิสัมภิทาญาณ

1) ทศพลญาณ คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่นคง จะแสดงความหมายที่เป็นพุทธคุณแท้ กับความหมายที่ผู้สอนทั่วไปพึง

นำมาใช้ได้ ฟังสรุปเป็นสองส่วน คือ ส่วนที่เป็น ทศพลญาณ และความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะปฏิบัติได้ ดังนี้

1.1) ฐานาฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและฐานะ คือ รู้กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับขอบเขต และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแคไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์เกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคลซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่าง ๆ กัน (ม.มู. (ไทย) 12/166; อง.ทสก. 24/21, อภิ.วิ. (ไทย) 35/839-848, วิภค.อ. (ไทย) 520,550-607)

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ มีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหา และขอบเขตของกฎเกณฑ์ และหลักการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและที่จะนำมาใช้ในการสอนอย่างชัดเจน ตลอดจนรู้ขีดขั้นความสามารถของบุคคลที่มีพัฒนาการอยู่ในระดับต่างๆ

1.2) กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อนระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่วที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายใน กระบวนการก่อผลกรรมอย่างชัดเจน

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ มีความรู้ความเข้าใจในกระบวนการพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์เป็นอย่างดี

1.3) สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง (คือ สู่สุคติและทุกติหรือพ้นจากคติ) หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง (จะเป็นที่ภุมมิมิกกัตตละ หรือสัมปรายิกัตตละ หรือปรมัตถะก็ตาม) รู้ว่าเมื่อต้องการเข้าสู่จุดหมายใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้วิธีการและกลวิธีปฏิบัติต่าง ๆ ที่จะนำเข้าสู่เป้าหมายที่ต้องการ

1.4) นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็นอนเอก รู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาทินนสังขาร เช่น ในเรื่องชีวิต ก็ทราบองค์ประกอบต่าง ๆ สภาวะขององค์ประกอบเหล่านั้น พร้อมทั้งหน้าที่ของมัน เช่น การปฏิบัติหน้าที่ของขันธ อายตนะและธาตุต่าง ๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ มีความรู้ในวิชา สรีรวิทยา และจิตวิทยา อย่างน้อยให้ทราบองค์ประกอบต่าง ๆ และการปฏิบัติหน้าที่ขององค์ประกอบเหล่านั้น ในกระบวนการเรียนรู้ของบุคคลและถ้าเป็นไปได้ควรมีความรู้ทั่วไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในด้านทางวิทยาศาสตร์เพื่อรู้จักสภาวะของสิ่งทั้งหลาย และมีทัศนคติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น อันจะเป็นเครื่องเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการสอนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

1.5) นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อธิมุตติ (คือรู้อธิมุตติ คือน้ำเย็น แนวความสนใจจากอุปนิสัยภายใน ฯลฯ) ของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปต่าง ๆ กัน

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้อธิมุตติที่แตกต่างระหว่างบุคคลในด้านความโน้มเอียง แนวความสนใจ และความถนัดโดยธรรมชาติ

1.6) อินทรีย์ปริปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย รู้ว่า สัตว์นั้น ๆ มีแนวความคิด ความรู้ ความเข้าใจ แคไหนเพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทรีย์อ่อนหรือแก่กล้า สอนง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะเข้าสู่การตรัสรู้หรือไม่

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้อธิมุตติที่แตกต่างระหว่างบุคคลในด้านระดับสติปัญญา ความสามารถ พัฒนาการด้านต่าง ๆ และความพร้อมที่จะเรียนรู้

1.7) ญาณาทิสังกิลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้เหตุที่จะทำให้เกิดมานวิโมกข์ และญาณสมาบัติเสื่อมหรือเจริญ คล่องแคล่วจัดเจนหรือก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้ปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคถ่วง หรือส่งเสริมเพิ่มพูนผลสำเร็จของการเรียนรู้และการฝึกอบรมในระดับต่าง ๆ กับรู้จักใช้เทคนิคต่าง ๆ เข้าแก้ไขหรือส่งเสริม นำการเรียนรู้และการฝึกอบรมให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี

1.8) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้การระลึกชาติภพในหนหลังของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ผ่านมา ๆ มาจากอดีตชาติได้

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้ประวัติพื้นเพเดิม และประสบการณ์ในอดีตของผู้เรียน

1.9) จุตูปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้การจติและอุบัติของสรรพสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ พิจารณาสังเกตดูผู้เรียนในขณะที่เขามีบทบาทอยู่ในชีวิตจริงภายในกลุ่มชนหรือสังคม สามารถรู้เท่าทัน และเข้าใจพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เขาแสดงออกในขณะนั้น ๆ ว่าเป็นผู้มีปัญหาหรือไม่อย่างไร มองเห็นสาเหตุแห่งปัญหานั้น และพร้อมที่จะเข้าช่วยเหลือแก้ไขได้ทันที

1.10) อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

โดยสรุป ความหมายส่วนที่ผู้สอนทั่วไปพอจะนำไปปฏิบัติได้ คือ รู้ชัด เข้าใจแจ่มแจ้ง และแน่ใจว่า ผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้นคืออะไร เป็นอย่างไร และตนเองสามารถกระทำผลสัมฤทธิ์นั้นให้เกิดขึ้นได้จริงด้วย

2) ปฏิสัมภิตาญาณ คือ ปัญญาแตกฉานในด้านต่าง ๆ ซึ่งมีทั่วไปแก่พระมหาสาวกทั้งหลาย ด้วย ดังนี้

2.1) อรรถปฏิบัติสัมภีทา ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของถ้อยคำหรือข้อธรรมต่าง ๆ สามารถอธิบายแยกแยะออกไปได้โดยพิสดาร แม้นได้เห็นเหตุใด ๆ ก็สามารถคิดเชื่อมโยงแยกแยะกระจายความคิดออกไปล่วงรู้ถึงผลต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นได้ แปรสั่น ๆ ว่า ปัญญาแตกฉานในอรรถ

2.2.) ธรรมปฏิบัติสัมภีทา ความเข้าใจแจ่มแจ้งในถ้อยคำหรือข้อธรรมต่าง ๆ สามารถจับใจความ คำอธิบายโดยพิสดาร มาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้ เมื่่อมองเห็นผลต่าง ๆ ที่ปรากฏก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้แปรสั่น ๆ ว่า ปัญญาแตกฉานในธรรม

2.3.) นิรุติปฏิบัติสัมภีทา ความรู้แตกฉานในภาษา ภูษาต่าง ๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้ แปรสั่น ๆ ว่า ปัญญาแตกฉานในนิรุติ

2.4) ปฏิภาณปฏิบัติสัมภีทา ความไม่มีไหวพริบ สามารถเข้าใจคิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการ และมีความรู้ความเข้าใจชัดในความรู้อื่นต่าง ๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้ แปรสั่น ๆ ว่า ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

2. พระวิสุทธิตุคุณ ความบริสุทธิ์เป็นพระคุณสำคัญยิ่งเช่นกันที่จะทำให้ประชาชนเชื่อถือและเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ความบริสุทธิ์นี้อาจมองได้จากลักษณะ ต่าง ๆ ดังนี้

ก. พระองค์เอง เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง ไม่กระทำความชั่วทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่มีเหตุที่ใครจะยกขึ้นตำหนิได้

ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน คือ สอนอย่างไร พระองค์เองก็ทรงประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นด้วย อย่างพุทธพจน์ที่ว่า ตถาคตพูดอย่างใดทำอย่างนั้น จึงเป็นตัวอย่างที่ดี และให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของคำสอนได้

ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงสอนผู้อื่นด้วยมุ่งหวังประโยชน์แก่เขาอย่างเดียว ไม่มีพระทัยเคลือบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตน หรืออามิสตอบแทนใด ๆ

พระวิสุทธิตุคุณเหล่านี้ จะเห็นได้จากคำสรรเสริญของบุคคลต่าง ๆ ในสมัยพุทธกาล เช่น “ดูกรนาคิตะ ขออย่าให้เราต้องข้องเกี่ยวกับยศเลย และขออย่าให้ยศมาเกี่ยวกับเราด้วย บุคคลผู้ใดไม่ได้โดยง่ายซึ่งความสุขอันเกิดจากเนกขัมมะ ความสุขอันเกิดจากวิเวก ความสุขอันเกิดจากความสงบ ความสุขอันเกิดจากความตรัสรู้ เหมือนอย่างที่เราได้บุคคลนั้นจึงจะยินดีมีความสุขแบบอามจม ความสุขที่เกิดจากการหลับและความสุขที่เกิดจากลาภสักการะสรรเสริญ” จากคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า

“ท่านทั้งหลาย พระตถาคตมีกายสมาจาร วิสสมาจาร มโนสมาจารบริสุทธิ์ พระตถาคตมิได้มีความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่พระองค์จะต้องปกปิดรักษาไว้ โดยตั้งพระทัยว่า ขอคนอื่น ๆ อย่าได้รู้ถึงความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจของเราเลย”

“ดูกรโมคคัลลานะ เราเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ จึงปฏิญาณได้ว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ศีลของเราบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง บรรดาสาวกไม่ต้องคอยรักษาเราโดยศีล และเราก็ไม่ต้องคิดหวังให้สาวก

ช่วยรักษาเราโดยศีล เรามีอาชีวะบริสุทธิ์ มีธรรมเทศนาบริสุทธิ์ มีไวยากรณ์บริสุทธิ์ มีญาณทัศนะบริสุทธิ์ ไม่ต้องคิดหวังให้สาวกช่วยรักษา (คือช่วยระมัดระวังปกป้องความเสียหายในเรื่องเหล่านั้น)” (กกุฏสูตร, อง. ปญจก. (ไทย) 22/100)

พวกภิกษุทั้งหลายเคยแสดงความรู้สึกของตนต่อพระผู้มีพระภาคในเรื่องการทรงสั่งสอนธรรมว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่มีความดำริในพระผู้มีพระภาคเลยว่า พระสมณโคดมทรงแสดงธรรมเพราะเหตุ (ปรารภ) จีวร บิณฑบาต เสนาสนะหรือเพราะเหตุหวังสุขในการได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้”

“พวกข้าพระองค์มีความดำริในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงอนุเคราะห์ ทรงปรารภประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความกรุณา จึงทรงแสดงธรรม”

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะการที่เธอทั้งหลายมีความดำริต่อเราอย่างนี้ ฉะนั้น ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย เพื่อความรู้ยิ่งเธอทั้งปวงพึงพร้อมเพรียงกันบันเทิงใจไม่วิเวกศึกษาอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด” (ม.อุ. (ไทย) 14/42-44)

ในอุทุมพริกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า “พระผู้พระภาคเจ้านั้น เป็นพุทธะ (คือตรัสรู้แล้ว) เองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้ พระองค์เป็นผู้ฝึกเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความฝึก พระองค์เป็นผู้สงบระงับแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ พระองค์เป็นผู้ข้ามพ้นไปได้แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความข้ามพ้น ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความดับเย็น”

“เรากล่าวดังนั้นว่า บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เขาปฏิบัติอย่างที่ได้รับคำสั่งสอนแล้ว จักกระทำสำเร็จซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่ปรารภของกุลบุตรผู้ออกบวช อันเป็นจุดหมายแห่งพรหมจรรย์ได้ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง ในปัจจุบันชาตินี้เอง โดยใช้เวลา 7 ปี 6 ปี 5 ปี 4 ปี 3 ปี 2 ปี ปีเดียว 7 เดือน 6 เดือน 5 เดือน 4-3-2-1 เดือน กึ่งเดือน 7 วันเท่านั้น

“บางที่ท่านอาจคิดว่า พระสมณโคดม ตรัสอย่างนี้ เพราะใคร่ได้ศิษย์ ข้อนั้นท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น อาจารย์ผู้ใดของท่านเป็นอย่างนี้ ขอให้ผู้นั้นแหละคงเป็นอาจารย์ของท่าน.... เรากล่าวอย่างนี้ เพราะใคร่ได้ศิษย์ก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอุเทศของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอาชีวะของท่านก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเข้าไปติดอยู่ในธรรมที่จัดว่าเป็นอกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเคลื่อนคลาดไปจากธรรมที่จัดว่าเป็นกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของตนก็หาไม่”

“หากแต่ว่า อกุศลธรรมที่ทำให้เกิดความเศร้าหมองที่สร้างชาติสร้างภพ มีแต่ความเร่าร้อน กระวนกระวาย ซึ่งท่านยังละไม่ได้นั่นมีอยู่ เราแสดงธรรมก็เพื่อให้กำจัดอกุศลเหล่านี้ได้ เมื่อท่านปฏิบัติตามสิ่งที่ประเสริฐก่อความเสื่อมเสียทั้งหลาย ก็จะถูกกำจัดหมดไป และสิ่งที่เสริมสร้างความถูกต้องผ่องแผ้วก็จะ

พัฒนายิ่ง ๆ ขึ้น ท่านก็จักได้รู้ยิ่งเห็นจริง ได้บรรลุความบริสุทธิ์แห่งปัญญา และความไพบูลย์ด้วยตนเอง เสียแต่ในปัจจุบันทีเดียว”

เมื่อครั้งท่านสีหะ เสนาบดีแห่งแคว้นเวสาลี ผู้เป็นศิษย์นิครนถ์นาฏบุตร มาเฝ้าทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า และบังเกิดความเลื่อมใส กล่าวคำปฏิญาณตนเป็นอุบาสก พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนว่า

“ท่านจงใคร่ครวญให้ดีเสียก่อน การใคร่ครวญเสียก่อนแล้วจึงทำ เป็นความดีสำหรับคนผู้มีชื่อเสียงของท่าน”

ครั้นท่านเสนาบดียืนยันว่า เขาเลื่อมใสขอเป็นอุบาสกแน่นอนแล้ว พระองค์ได้ตรัสอีกว่า “ท่านสีหะ ตระกูลของท่านเป็นเสมือนบ่อน้ำของนิครนถ์ทั้งหลายมาช้านาน (ต่อไปนี้) เมื่อนิครนถ์มาหาท่าน ก็พึงใส่ใจในเรื่องที่จะถวายเป็นนิครนถ์ด้วย”

อีกแห่งหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าบุคคลเหล่าอื่นจะด่าคำบริภาษ โกรธเบียดเบียน กระทบกระเที้ยบตลาคตในการประกาศตฤาจารย์สั่งนั้น ตลาคตก็ไม่มี ความอาฆาต ไม่มี ความโทมนัส ไม่มี จิตยินร้าย ถ้าว่าชนเหล่าอื่นจะสักการะเคารพ นับถือบูชาตลาคต ในการประกาศตฤาจารย์สั่งนั้น ตลาคตก็ไม่ดีใจ ไม่เกิดโสมนัส ไม่มีใจเยอหยิ่งในสักการะเป็นต้นเหล่านั้น” (ม.ม. (ไทย) 12/286)

นอกจากทรงพระคุณนี้เองแล้ว ยังสอนสอนภิกษุสาวกไว้ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร ไม่บริสุทธิ์ ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร บริสุทธิ์”

“ภิกษุรูปใดมีความคิดว่า ขอให้ท่านทั้งหลายฟังธรรมของเรา ครั้นฟังแล้วพึงเลื่อมใสธรรม ขอให้คนทั้งหลายที่เลื่อมใสแล้ว แสดงอาการของผู้เลื่อมใสแก่เรา ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธิ์”

“ภิกษุรูปใด มีความคิดว่า พระธรรมนี้เป็นของตรัสไว้ดีแล้ว เป็นสันติวิสุทธิกะ เป็นอกาลิกะ เป็นโอปนยิกะ วิญญูชนพึงรู้จักจำเพาะตน ขอให้ชนทั้งหลายฟังธรรมของเรา ครั้นฟังแล้วขอให้เขาเข้าใจธรรม ครั้นเข้าใจชัดแล้ว ขอให้ปฏิบัติให้ได้อย่างนั้น ดังนี้ แล้วแสดงธรรมแก่คนอื่น โดยเหตุที่ธรรมนั้น เป็นของดีของถูกต้อง โดยเหตุที่มีความการุญย์ โดยเหตุที่มีความเอื้อเอ็นดู แสดงด้วยอาศัยความอนุเคราะห์ ธรรมเทศนาของภิกษุทั้งหลายเช่นนี้ ชื่อว่าบริสุทธิ์”

3. พระกรุณาคุณ อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนา โปรดสรรพสัตว์ ทำให้พระองค์ ๒ อย่างแรก คือ พระปัญญาคุณ และ พระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง เสด็จไปช่วยเหลือแนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบากของพระองค์เอง พระมหากรุณาธิคุณเหล่านี้ พึงเห็นตามคำสรรเสริญและคุณธรรมอื่น ๆ ที่แสดงออก เช่น

“พระสมณโคดม ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนพระองค์เอง ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ทรงดำริแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่พระองค์ สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย และสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวง” (พรหมายูสูตร, ม.ม. (ไทย) 13/589)

“ฟังทราบการวางสติ 3 ประการ ที่พระอริยเจ้าปฏิบัติ ซึ่งเมื่อปฏิบัติแล้ว จึงควรเป็น ศาสดาสั่งสอนหมู่ชน...

1. ภิกษุทั้งหลาย ศาสดาเป็นผู้อนุเคราะห์ แสวงประโยชน์เกื้อกูล อาศัยเมตตา จึงแสดง ธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า สิ่งนี้จะให้ประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกเธอ สิ่งนี้จะให้ความสุขแก่พวกเธอ แต่เหล่า สาวกของพระศาสดานั้น ย่อมไม่ตั้งใจฟัง ไม่เจียไสตกลงสดับ ไม่ตั้งจิตรับรู้ และประพฤติกเล็ดเลียงคำสอนของ ศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตได้มีความยินดีก็หาไม่ จะได้บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่ ทั้งจะได้ขัดเคืองชุนมัวก็ หาไม่ ย่อมมีสติสัมปชัญญะดำรงอยู่...

2. อีกประการหนึ่ง เหล่าสาวกของพระศาสดานั้น บางพวกก็ไม่ได้ตั้งใจฟัง บางพวกย่อม ตั้งใจฟัง เจียไสตกลงสดับ ตั้งจิตรับรู้ ไม่ประพฤติกเล็ดเลียงคลาดจากคำสอนของศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตจะได้ มีความยินดีก็หาไม่ จะได้บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่ จะได้มีความไม่พอใจก็หาไม่ จะได้บังเกิดความไม่ พึงพอใจก็หาไม่ ตัดได้ทั้งความพอใจและความไม่พอใจทั้งสองอย่าง เป็นผู้อุเบกขา คงมีสติสัมปชัญญะอยู่...

3. อีกประการหนึ่ง เหล่าสาวกของพระศาสดานั้นทั้งหมด ย่อมตั้งใจฟัง เจียไสตกลงสดับ ตั้ง จิตรับรู้ ไม่ประพฤติกเล็ดเลียงคลาดจากคำสอนของศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตย่อมเป็นผู้ชื่นชม บังเกิดความพึง พึงพอใจ แต่ที่หากระหิมีเมิใจไม่ ยังคงมีสติสัมปชัญญะดำรงอยู่”

จากข้อความตอนนี้ ฟังสังเกตด้วยว่า ความกรุณาที่แสดงออกอย่างได้ผลดีนั้น ต้องอาศัยมี อุเบกขา และมีสติสัมปชัญญะเข้าประกอบด้วย ในกรณีต่าง ๆ และในกรณีนั้น ๆ จะต้องเข้าใจความหมาย ของอุเบกขาให้ถูกต้องด้วย นอกจากนี้ ความกรุณาที่แสดงออกในทางการอบรมสั่งสอน ย่อมเป็นส่วน ประกอบสำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนอย่างที่เรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร ซึ่งมี 7 ประการ ดังต่อไปนี้

ปิโย – น่ารัก ในฐานะเป็นที่วางใจและสนิทสนม

ครุ – นำเคารพหนักแน่น ในฐานะให้เกิดความรู้สึกรอบอุ้ม เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

ภาวนียะ – นายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง

วตฺตา – รู้จักพูด คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

วจนฺทโม – อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำซักถามต่าง ๆ อยู่เสมอ และสามารถรับ ได้ด้วยความอดทนไม่เบื้อ

คฺมภีรณฺจ กถิ กตฺตา – กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งได้

โน จณฺฐาเน นิโยชเย – ไม่ชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, 2543: 34-35) ฟังสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า พระพุทธศาสนาสอนว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อ ผู้เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคแห่ง การฝึกอบรม

พระมหากษัตริย์ของพระพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงอนุเคราะห์ชาวโลกนั้น แสดงออกในพุทธกิจประจำวันหรือกิจประจำวันของพระองค์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า วันเวลาที่ผ่านไปแต่ละวันนั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนอื่น ๆ ทั้งนั้น และให้เห็นการรู้จักทำงานเป็นเวลาของพระมหาบุรุษ พุทธกิจประจำวันนั้น แบ่งออกเป็น 5 ดังนี้

1. ปุเรกัตตกิจ พุทธกิจภาคเช้าหรือภาคก่อนอาหาร ได้แก่ ทรงตื่นพระบรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาต เสร็จแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้น ๆ เสด็จกลับพระวิหาร รอให้พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว เสด็จเข้าพระคันธกุฎี

2. ปัจฉากัตตกิจ พุทธกิจภาคบ่ายหรือหลังอาหาร ระยะเวลาที่ 1 เสด็จออกจากพระคันธกุฎี ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ เสร็จแล้วพระสงฆ์แยกย้ายกันไปปฏิบัติธรรมในที่ต่าง ๆ พระองค์เสด็จเข้าพระคันธกุฎี อาจทรงบรรทมเล็กน้อยแล้วถึงระยะเวลาที่ 2 ทรงพิจารณาตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก ระยะเวลาที่ 3 ประชาชนในถิ่นนั้นมาประชุมในธรรมสภา ทรงแสดงธรรมโปรด

3. ปุริมยาม พุทธกิจยามที่ 1 (ของราตรี) หลังพุทธกิจภาคกลางวันแล้ว อาจทรงสนานแล้ว ปลีกพระองค์อยู่เงียบ ๆ พักหนึ่ง จากนั้นพระภิกษุสงฆ์มาเฝ้า ทูลถามปัญหาบ้าง ขอกรรมฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ทรงใช้เวลาตลอดยามแรกนี้สนองความประสงค์ของพระสงฆ์

4. มัชฌิมยาม พุทธกิจในมัชฌิมยาม เมื่อพระสงฆ์แยกย้ายไปแล้ว ทรงใช้เวลาที่สองตอบปัญหาพวกเทพทั้งหลายที่มาเฝ้า

5. ปัจฉิมยาม พุทธกิจในปัจฉิมยาม ทรงแบ่งเป็น 3 ระยะเวลา ระยะเวลาแรก เสด็จดำเนินจงกรม เพื่อให้พระวรกายได้ผ่อนคลาย ระยะเวลาที่ 2 เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงบรรทมสี่หยาสน์ อย่างมีพระสติสัมปชัญญะ ระยะเวลาที่ 3 เสด็จประทับนั่งพิจารณาสอดส่องเลือกสรรว่า ในวันต่อไปมีบุคคลผู้ใดที่ควรเสด็จไปโปรดโดยเฉพาะเป็นพิเศษ เมื่อทรงกำหนดพระทัยไว้แล้ว ก็จะเสด็จไปโปรดในภาคพุทธกิจที่ 1 คือ ปุเรกัตตกิจ ดังบทพระบาลีที่ว่า

“ปุพฺพณฺเฑ ปิณฺฑชปาตณฺจ	สายณฺเฑ ธมฺมเทสนํ
ปโทเส ภิกฺขุโรวาทํ	อชฺตมรตเต เทวปณฺหนํ
ปจฺจุเสว คเต กาเล	ภพฺพภาภพฺเพ วิโลกนํ.

เข้าเสด็จไปบิณฑบาต บ่ายทรงแสดงธรรม คำประธานโอวาทแก่ภิกษุ กลางคืนตอบปัญหาเทวดา เวลาจวนสว่างตรวจดูผู้ใดที่ควรและยังไม่ควรตรัสรู้ (ที.อ. (ไทย) 1/61: ส.อ. (ไทย) 1/285, อ.อ. (ไทย) 1/66, สุตต.อ. (ไทย) 1/166)

การทรงให้ความสนพระทัยช่วยเหลือโปรดบุคคลผู้สมควร เป็นส่วนเฉพาะบุคคล ๆ เช่นนี้ ผู้ที่ได้รับการโปรดอาจเป็นคนชั้นสูง ชั้นต่ำ เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ ก็ได้ทั้งสิ้น เช่น เสด็จไปโปรดสังคาลมาณพผู้ไหว้ทิศ เสด็จไปโปรดเด็กชายมีภรรยาที่กำลังนอนเจ็บหนักเป็นต้น นอกจากนี้ ยังทรงเอาพระทัยใส่ในความ

เป็นอยู่ ทุกข์ สุข ของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป เช่น เสด็จไปเยี่ยมภิกษุป่วย และพยาบาลภิกษุป่วยใช้ที่ไม่มีคนพยาบาลด้วยพระองค์เอง (วินย. (ไทย) 5/166) ความกรุณาเช่นนี้ เป็นเหตุ นำความเลื่อมใสศรัทธา เป็นประโยชน์ในการสอน ทรงสอนคนได้โดยไม่ต้องใช้อำนาจบังคับ ไม่ต้องใช้การลงโทษ และทรงได้รับความเคารพบูชาสูงสุดด้วยความจริงใจ ยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดเจนจากคำรัสของพระเจ้าประเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล ที่เสด็จมาเฝ้าแสดงความเลื่อมใสศรัทธาอย่างสูงสุดในฐานะพระพุทธเจ้าและทูลไว้ มีความตอนหนึ่งว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันเป็นชาติติยราช ได้รับมุลราภิเษกแล้ว ย่อมสามารถสั่งฆ่าคนที่ควรฆ่าได้ จะให้รับคนที่ควรรับได้ จะให้เนรเทศคนที่ควรเนรเทศก็ได้ เมื่อหม่อมฉันนั่งอยู่ในที่วิมลจิต ความก็ยังมีคนพูดสอดขึ้นในระหว่างบ้าง...แต่หม่อมฉัน ได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ ในสมัยใด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ที่ประชุมคนหลายร้อยในที่ประชุมนั้น สวากของพระผู้มีพระภาค ไม่มีเสียงไอเสียงจามเลย...

“หม่อมฉัน เกิดความคิดขึ้นมาว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยมีมาก่อน พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อำนาจ (อำนาจบังคับการลงโทษ) โดยไม่ต้องใช้ศาสตร์ หม่อมฉันไม่เคยเห็นชุมชนอื่นที่ฝึกได้ดีอย่างนี้นอกจากธรรมวินัยนี้ แม้ข้อนี้ก็มีความเลื่อมใสในธรรมในพระผู้มีพระภาคเจ้าของหม่อมฉัน...”

“อีกประการหนึ่ง ช่างไม้ 2 คน คนหนึ่งชื่ออสิทันตะ คนหนึ่งชื่อปุราณะ กินอยู่ของหม่อมฉัน ใช้ยวนยานของหม่อมฉัน หม่อมฉันให้เครื่องเลี้ยงชีพแก่เขา ให้ยศแก่เขา แต่ถึงกระนั้น เขาจะได้แสดงความเคารพนบถในหม่อมฉัน เหมือนในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่

“เรื่องเคยมี คราวเมื่อหม่อมฉันยกกองทัพออกไป คิดจะทดสอบช่างไม้ชื่ออสิทันตะและช่างไม้ปุราณะนี้ดู จึงเข้าพักอยู่ที่พักอาศัยอันคับแคบแห่งหนึ่ง โอ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คราวนั้น นายช่างเหล่านี้ใช้เวลากล่าวธรรมกันจนตึก ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ใด เขาก็หันศีรษะไปทางทิศนั้น นอนเหยียดเท้ามาทางหม่อมฉัน

“หม่อมฉันมีความคิดว่า น่าอัศจรรย์แท้ ไม่เคยมีมาก่อนเลย นายช่างเหล่านี้ กินอยู่ของเรา... ถึงกระนั้นเขาจะได้มีความเคารพนบถในเรา เหมือนในพระผู้มีพระภาคเจ้าก็หาไม่ คนทั้งสองนี้ คงจะได้รู้สิ่งที่เป็นคุณความดีพิเศษยิ่งกว่าเดิมในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นแน่ ก็เป็นความเลื่อมใสในธรรมในพระผู้มีพระภาคเจ้าของหม่อมฉัน” (ธรรมเจติยสูตร, ม.ม. (ไทย) 17/565, 568)

ในที่นี้ จะขอสรุปพระคุณสมบัติที่ควรสังเกตไว้ ดังนี้

1. ทรงสอนสิ่งที่จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
2. ทรงรู้และเข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
3. ทรงสอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้ง ไม่หวังผลตอบแทน

4. ทรงทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี
5. ทรงมีบุคลิกภาพโน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจใกล้ชิดสนิทสนมและพึงพอใจได้ความสุข
6. ทรงมีหลักการสอนและวิธีการสอนยอดเยี่ยม ดังหัวข้อต่อไป

บทสรุป

หลักการตามพุทธวิธีในการสอนสังคมศึกษา คือกรรมวิธีสำหรับเร้าให้ผู้เรียนเกิดความรู้ ระดับต่างๆ ตั้งแต่ต่ำสุดถึงสูงสุด และรู้สัจจะระดับต่างๆ ตั้งแต่ สมมติสัจจะถึงอริยสัจจะเพื่อให้เขาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางดีการสอนสังคมศึกษาที่จะมีผลดีนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่างเช่น สติปัญญา และความเอาใจ ใส่ของผู้เรียนความรู้ความสามารถและความเอาใจใส่ของครูและวิธีการสอนที่ดี จึงขอเสนอวิธีการสอนหลักการตามพุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้าที่เสนอมาเพื่อให้ทุกท่านพิจารณาเพื่อจะได้นำไปปรับปรุงวิธีการสอนอย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2545). *พุทธวิธีในการสอน*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ 10. 11*, กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วสิน อินทสระ. (2538). *จุดมุ่งหมายในการที่ทรงสอนของพระพุทธองค์*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- แสง จันทร์งาม. (2540). *วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

*****